

३२. पर्यावरणाचा पेच : नर्मदा बचाव आंदोलन-पर्यायांच्या प्रस्तावांचा एक अभ्यास

डॉ. डोंगरे लक्ष्मण भीमराव
प्रोफेसर आणि राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
हुतात्मा जयवंतराव पाटिल महाविद्यालय,
हिमायतनगर, जिला. नर्दिह
प्रा. कुणाल निंबाजी बाब
कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, हरसूल

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर राज्य राजकारण मुद्दे व पेच या अभ्यास विषयाला प्रदीर्घ पट प्राप्त झालेला आहे. ब्रिटिश कालखंडातील प्रांत रचनेचे रूपांतर भाषावार प्रांतरचनेत झाले. स्वातंत्र्य स्थिरावल्यानंतर त्यासाठी प्रदीर्घ संघर्ष करावा लागला. तेलगूभाषिक आंध्रप्रदेश या भाषिक राज्यासाठी पोर्टी श्रीरामूलू यांनी आमरण उपोषण केले. त्यातच त्यांचे दुःखद निधन झाले. गांधीवादी आणि शांततेच्या मार्गाने चाललेल्या या आंदोलनाला हिंसक वळण प्राप्त झाले. या राजकीय दबावातून केंद्र सरकारने आंध्रप्रदेश या भाषेवर आधारित राज्याला प्रथम मान्यता दिली. अर्थातच इतर राज्यांनीही ही मागणी जोरदारपणे केल्याने केंद्र शासनाने राज्यपुनर्रचना आयोग स्थापन केला. (१९५३) तीन वर्षांच्या अभ्यासातून या आयोगाने भाषावार प्रांतरचनेचे सूत्र लागू केले आणि १९५६ साली राज्य पुनर्रचना आयोगाने राज्यांची पुनर्रचना साकारली. भाषावार राज्य निर्मितीची प्रक्रिया स्थिरावल्यानंतर राज्यांचा विकास हा एक महत्त्वाचा मुद्दा ऐरणीवर आला. विकासासाठी भांडवली मार्गांचा आकृतीबंध स्वीकारल्याने तेच धोरण सर्वच विकासाबाबत लागू करण्यात आले. शेती संदर्भातही हेच धोरण अंमलात आणण्याचे ठरल्याने राज्य राजकारणातील काही मुद्दे आणि पेच निर्माण झाले. भारतातील शेती व इतर कारणासाठी पाण्याची गरज भागवण्यासाठी मोठी धरणे बांधणे हा पर्याय स्वीकारण्यात आला. मात्र

यातून राज्य राजकारणातील (State Politics) पर्यावरणाचा मुद्दा ऐरणीवर आला व या अनुषंगाने विविध पेच निर्माण झाले. माणसाचा निसर्गातील बेसुमार हस्तक्षेप, आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी निसर्गातून साधन संपत्तीची बेसुमार ओरबाड, चंगळवाद याची परिणती पर्यावरण हास यामध्ये झाली. स्वाभाविक देशाच्या विविध भागात पर्यावरणवादी चळवळी सुरू झाल्या. पर्यावरणवाद हा या मुद्याचा आरंभबिंदू ठरतो. पृथ्वी आणि तिच्या वरील जीवसृष्टीचे विविध घटक व त्यांच्यातील परस्पर संबंधांच्या अभ्यासाचे शास्त्र म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय. पृथ्वीवरील निसर्गसंपत्ती मर्यादित आहे. वस्तूंच्या अमर्याद उत्पादनासाठी लागणाऱ्या कच्च्या मालासाठी निसर्गसंपत्तीची बेसुमार नासधूस यातून पर्यावरणाबाबत गंभीर प्रश्न निर्माण होत आहेत. भारतातील विशेषतः महाराष्ट्रातील शेती ही पावसाच्या लहरीपणावर अवलंबून आहे. नियमितपणे येणाऱ्या दुष्काळाचा प्रश्न, मोठ्या प्रमाणात पावसाचे पाणी वाहून जाऊन समुद्रात वाया जाते त्यामुळे होणारे नुकसान आणि पाण्याची कमतरता यावर मार्ग काढताना मोठ-मोठी धरणे बांधणे, नदीजोड प्रकल्प यासारखे अवाढव्य गुंतवणूक असणारे पण सोपे वाटणारी उत्तरे शोधली जातात. निसर्गातील गुंतागुंतीच्या रचनेचा विचार या उत्तरांमध्ये नसल्याने ही सोपी उत्तरे आकर्षक वाटतात पण त्यातून पर्यावरण संदर्भातील गंभीर पेच निर्माण होतात. नर्मदा नदीचे पाणी समुद्राला मिळते म्हणून या नदीवर सरदार सरोवर धरण बांधण्याचा प्रस्ताव मांडण्यात आला. शेती संदर्भात भांडवली विकासाला बळी पडून या धरणाच्या निर्मितीने गती घेतली, परंतु याचा निसर्गाच्या चक्रावर होणारा परिणाम, नैसर्गिक साधन संपत्तीचा हास, विस्थापनाचा प्रश्न, धरणाखालील शेतीसाठीची सुपीक जमीन नष्ट होणे, पर्यावरण साखळी बिघडणे यासारख्या अनेक समस्या निर्माण होत होत्या. स्वाभाविकच या विरोधात नर्मदा बचाव आंदोलन सुरू करण्यात आले. राज्य राजकारणाबाबत या नव-सामाजिक चळवळीच्या निमित्ताने अनेक मुद्दे आणि पेच राजकीय चर्चा विश्वात आकाराला आले. नर्मदा बचाव आंदोलनातून निर्माण झालेले मुद्दे आणि त्या अनुषंगाने निर्माण झालेले पेच यावर पर्यायांच्या प्रस्तावाचा अभ्यास या शोधनिबंधात मांडला आहे.

भारतीय राज्यशास्त्रावर ब्रिटिश राज्यशास्त्रातील राजकीय तत्त्वज्ञान, प्रशासन, आंतरराष्ट्रीय संबंध व अमेरिकन राज्यशास्त्र विशेषतः वर्तनवाद याचा प्रभाव पडलेला होता. राज्यशास्त्र हे नियम निर्मिती, नियम अंमलबजावणी यासंदर्भात राजकीय-चर्चा विश्व हे विकसित झालेले असल्याने राज्यशास्त्र हे चौकटीबद्ध झाले. राजकारण म्हणजे समाजात कोणाला, काय, केव्हा व कसे मिळते एवढ्यापुरतेच मर्यादित असल्याने राज्यशास्त्र म्हणजे जीवनमूल्यांचे अधिकृत वितरण

(Authoritative Allocation of ruler) असा अर्थ प्राप्त झाला. भारतीय राज्यशास्त्र हे सामाजिक संदर्भात साकारणे महत्त्वाचे ठरते. सामाजिक बदल हा महत्त्वाचा स्थायीभाव असल्याने त्या संदर्भात होणा-या संघर्षांचे संशोधन असे चर्चाविश्व विकसित करणे क्रमप्राप्त ठरते.

राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचा लोकप्रिय दृष्टिकोन म्हणजे सत्तासंबंधाने होणारा अभ्यास. याशिवाय पारंपारिक आणि आधुनिक असे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचे दृष्टिकोन आहेत. मात्र 1960 च्या दशकापासून सामाजिक प्रश्नांच्या विविध मीती लक्षात आल्याने सामाजिक चळवळीचा अभ्यास नव्याने होऊ लागला. परंपरागत दृष्टीने सामाजिक चळवळीत शोषक वर्गाची मुक्ती व ती साध्य करताना संपत्तीशी निगडित संबंध बदलून नव्या (वर्गविहीन) सामाजिक उभारणीचा ध्यास अपेक्षित असतो. मात्र नव्या सामाजिक चळवळी ह्या अत्याधुनिक समाजातील निर्माण झालेल्या प्रश्नांबाबतच्या चळवळींवर आधारलेल्या आहेत. त्या आर्थिक प्रश्न उपस्थित करीत नाहीत किंवा त्यांना राजसत्तेशी देखील काही देणेघेणे नसते. या चळवळींचा मुख्य उद्देश समाजाची स्वायत्तता अबाधित राखणे व ती विस्तारणे हाच असतो. या चळवळी वर्गव्यवस्थेवर आधारित नाहीत. सर्व वर्गव्यवस्थेला छेद देऊन या चळवळी मानवतेशी संबंधित प्रश्न उचलून धरतात. या अर्थाने या सर्व चळवळी राजकीय नसून सामाजिक आहेत.¹ मार्क्सवादाने निर्माण केलेल्या सामाजिक चळवळीचा, सामाजिक प्रश्नांच्या विविध पैलूंसंदर्भात विकास करणे हा उद्देश पुढे येतो. मार्क्सवादी दृष्टीने सामाजिक चळवळींमध्ये समाजात क्रांती होणे अपेक्षित असते. आर्थिक संरचना उदाहरणार्थ वर्गव्यवस्था यात दडलेल्या कारणांसंदर्भात सामाजिक चळवळींचा अभ्यास होतो. विकसित भांडवलशाहीत समाजाचे वर्गीय विभाजन भांडवलदार आणि कामगार वर्गात होते. या दोन वर्गांचे हितसंबंध परस्पर विरोधी असतात. धर्म, शिक्षण, प्रसारमाध्यमे, सरकारी दमणयंत्रणा यांचा उपयोग करून भांडवलदार वर्ग आपली विचार प्रणाली समाजावर लादण्याचा प्रयत्न करतात. अर्थात धर्म, संस्कृती, शोषित वर्गाच्या जाणीवा या अंगाने मार्क्सवादी विश्लेषण केले जाते. मार्क्सवादी विचारवंतात सैद्धांतिक व प्रत्यक्ष कार्यपद्धतीबद्दल त्यांच्या प्रश्नांवर चांगली चर्चा चालू असते. मार्क्सवादी विचारवंतांचा एक प्रागैतिहासिक गट जो 'सबाल्टर्न स्कॉलर्स' म्हणून ओळखला जातो. त्यांनी इतिहासाचा अभ्यास स्थळापासून वर अशा पद्धतीने करण्यास सुरुवात केली.² भारतातील सामाजिक चळवळींचा अभ्यास करण्याचा हा एक दृष्टिकोन विकसित झाला.

1930 च्या दशकापासूनच भांडवलशाहीसमोरील पेचप्रसंग पुढे आले. आर्थिक मंदी ही त्याचा एक परिणाम होता. या पेचप्रसंगातून मार्ग काढणारे साम्यवाद,

फॅसिझम, कल्याणकारी लोकशाही यासारखे पर्याय पुढे आले. विकसित निम्नविकसित राष्ट्रांमध्ये साम्यवाद तर वसाहती बनलेल्या देशांमध्ये स्वातंत्र्य चळवळी उदयाला आल्या. या कालखंडाचे हेच वैशिष्ट्य बनले. मात्र या सर्व पर्यायांमध्ये विकास हा मध्यवर्ती मुद्दा होता. भांडवली विकासाचा मार्ग निवडलेल्या सर्वच प्रारूपांमध्ये विकासाचे केंद्र व परिघाकडे ढकलले जाणारे समाजघटक अशी विभागणी साकारली. भांडवलदार, श्रीमंत शेतकरी, मध्यमवर्ग, संघटित कामगार हे या प्रारूपाच्या केंद्रस्थानी आले तर दर्जाहीन सेवाक्षेत्रात आणि बेकारीच्या जवळपास वावरणारे आणि दारिद्री वस्त्यांत कोंडले गेलेले काळे- स्त्री-पुरुष सुबत्तेच्या परिघाबाहेर फेकले गेले.³ भारतात मिश्र अर्थव्यवस्थेचे प्रारूप स्वीकारण्यात आले तरी विकासाचे धोरण भांडवलशाहीच्याच अनुषंगाने विकसित झाले. 1980 च्या दशकात भांडवली विकासाची गरज निर्माण होऊन या दिशेने विकासाचे धोरण आखण्यास सुरुवात झाली. जगभर भांडवली विकासाच्या धोरणांची अंमलबजावणी होत असल्याने वंश, वर्ण, लिंग, अल्पसंख्यांक इत्यादी समाजघटकांच्या विषमता आणि शोषणाची जाणीव मध्यवर्ती बनली. त्यातून कृष्णवर्णीय नागरिक, स्त्रिया, विद्यार्थी इत्यादींच्या अस्मिता संरक्षणासाठी समान नागरी हक्कांसाठी उभ्या राहिलेल्या आंदोलनांना नव्या सामाजिक चळवळी हे नाव मिळाले.⁴ भारतात भांडवली विकासाच्या भूमिकेतून निरनिराळे प्रश्न निर्माण होत होते. भांडवली विकासाचे धोरण शेतीक्षेत्राला लागू करण्यातून व्यापक मानवी हिताच्या संदर्भात नवनवीन पैलू स्पष्ट झाले. याचाच अभ्यास नव्या सामाजिक चळवळीत होतो. भारतात 1980 मध्ये व्यपगत निर्माण झालेले नर्मदा बचाव आंदोलन व त्यासंदर्भात असलेल्या विविध पर्यायांची चर्चा या शोधनिबंधात केलेली आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यकर्त्यांसमोर देशाच्या विकासाचे आवाहन होते. समाजवाद हे उद्दिष्ट समोर ठेवणारे मिश्र अर्थव्यवस्थेचे प्रारूप स्वीकारण्यात आले. अर्थव्यवस्थेतील उत्पादक घटक म्हणून शेती आणि उद्योगधंदे यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण असते. उद्योगधंद्यांच्या विकासासाठी भांडवली प्रारूपाचाच पर्याय पुढे आला. तेच धोरण शेतीक्षेत्राबाबत लागू करण्यात आले. शेतीसाठी भांडवली विकासाचाच मार्ग स्वीकारल्याने व्यापारी वा नगदी पिके, हरितक्रांती हे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले. अशी उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी पाण्याचा जास्तीत जास्त वापर अभिप्रेत होता. त्यासाठी मोठमोठी धरणे बांधणे, पाण्याची वाढती गरज पूर्ण करणे यासाठी पूरक धोरणे आखण्याची मानसिकता विकसित होत गेली. याच मानसिकतेतून पश्चिम वाहिनी असलेल्या नर्मदा नदीचे पाणी अरबी समुद्रात मिसळून वाया जाते. त्या पाण्याची साठवणूक करणारे मोठे धरण बांधून या पाण्याचा उपयोग शेती-उद्योग व पिण्यासाठी व्हावा अशा अ-अभ्यासपूर्ण निष्कर्षांप्रत नोकरशहा व राज्यकर्ता

वर्गपक्ष यांची युती पोहोचली. लोकशाहीच्या चौकटीत धरण बांधणे ही न्याय्यता प्रक्रिया असते. धरण बांधणे याबाबतच्या निर्णयाची सुरुवात पर्यावरण खात्याची परवानगी मिळणे यापासून होते. भांडवली विकासाचा ध्यास धरल्याने निर्वाण झालेली राजकीय अपरिहार्यता लोकानुरंजनवादी (Populist) निर्णय घेण्यास पाव पाडते. नर्मदा नदीवर सरदार सरोवर हे धरण बांधणे हा या निर्णयप्रक्रियेची फलनिष्पत्ती होती. या धरण निर्णयात अनेक उपमुद्दे अनुस्यूत होते. पर्यावरणाचा विनाश, जैवविविधता साखळीचा- हास, धारणक्षेत्र लाभाबाबतच्या दाव्यांमधील फोलपना, भूकंपप्रवणतेत वाढ, विकासाच्या नावाखाली होणारी लूट, मुख्य म्हणजे शेतकरी-आदिवासींचे विस्थापन व त्यांचे पुनर्वसन खरेतर या अत्यंत महत्त्वाच्या मुद्यांबाबत कोणताही काटेकोर विचार नर्मदाबाबतच्या धोरणात नव्हता. त्यामुळे मानवी हक्कांची पायमल्ली व व्यापक सामाजिक न्यायाचा अभाव यामुळे अशास्त्रीय, एकांगी असणा-या निर्णयाने निर्माण होणा-या प्रश्नांसंदर्भात 'नर्मदा बचाव आंदोलन' ही एक नवीन सामाजिक चळवळ उभी राहिली.

नर्मदा नदीवर मोठी धरणे बांधणा-या राज्यकर्ता-नोकरशाही युती व भांडवलदारी हितसंबंधाविरोधात मानवतावाद व व्यापक सामाजिक न्याय यासंदर्भात निर्माण होणा-या मुद्यांच्या आधारे लढाई उभारणे क्रमप्राप्त होते. त्यामुळे शेतकरी-आदिवासी आणि पर्यावरणवादी यांनी एकत्र येऊन नर्मदा बचाव आंदोलन सुरु केले. या अर्थाने ही एक नव सामाजिक चळवळ होती. या धरणाच्या बांधणीतून निर्माण होणा-या प्रश्नांची गुजरात- महाराष्ट्र-मध्यप्रदेश या प्रदेशातील संबंधित परिसराला आपल्या कवेत घेतले. मुख्य म्हणजे शेकडो वर्ष या भागात राहणा-या, शेती करणा-या गरीब, निरक्षर, असहाय्य, आदिवासी, शेतक-यांना विश्वासात न घेता त्यांच्या विस्थापनाची कोणतीही जाणीव होऊ न देता धरण बांधण्याचा निर्णय घेण्यात आला. यासंदर्भात उपस्थित केलेल्या प्रश्नांची मांडणी लेखाच्या स्वरूपात नंतरही झाली. सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरणवादी आदी सर्वांगाने हा प्रकार गैर असल्याचे व्यक्तिगत पातळीवर मान्य करूनही हा प्रकल्प का थांबू शकत नाही.⁵ असे प्रश्नाचे स्वरूप होते. धरण बांधणीतून निर्माण होणा-या प्रश्नांच्या साखळीतून विस्थापितांचे पुनर्वसन ही पहिली महत्त्वाची व मूलभूत अपेक्षा पूर्ण होणे क्रमप्राप्त होते. यासाठी मेघा पाटकर, बाबा आमटे यांच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रही मार्गाने हे आंदोलन उभे राहिले.

प्रकल्पग्रस्तांचे प्रश्न-नर्मदा बचाओ आंदोलनातून निर्माण होणारे प्रश्न लोकशाहीला आवाहन निर्माण करित होते. या आंदोलनातून राजकीय संस्थांनी आत्मपरीक्षण करणे, आपल्या भूमिका, अग्रक्रम व कार्यपद्धती यामध्ये बदल होणे, किमानपक्षी

बचावात्मक पवित्रे घ्यावेत हे अपेक्षित असते. नर्मदा प्रकल्पासंदर्भात पर्यावरण खात्याची परवानगी न घेताच जागतिक बँकेकडून या प्रकल्पासाठी 45 कोटींचे कर्ज मंजूर करण्यात आले. कोणत्याही प्रकल्पाचे फायद्या-तोट्यांचे गणित मांडून त्याबाबतच्या अभ्यासपूर्ण निष्कर्षांच्या आधारे शासनाची परवानगी मिळते. यासंदर्भात कोणत्याही पूर्तता न होता धरण बांधण्याचे काम सुरु झाले. या प्रकल्प बांधणीला राष्ट्रहिताची जोड देण्यातून पर्यावरण हिताचा मुद्दा झाकोळला गेला. विस्थापितांचे स्वरूप हा दुसरा महत्त्वाचा प्रश्न होता. संकीर्ण अशा अभ्यासाअभावी या प्रकल्पामुळे नेमके किती नुकसान होणार याची आकडेवारी सरकारकडे नव्हती. 80 मीटर भिंतीमुळे निर्माण होणा-या प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न अधांतरी होता. त्यातच भिंती 100 मीटर वर नेण्याचा निर्णय घेण्यात आला. यातून प्रकल्पग्रस्तांच्या प्रश्नांची तीव्रता आणखीनच वाढली. पुनर्वसनाचा आराखडाच शासनाकडे नसल्याने प्रकल्पग्रस्तांना जमीन दिली गेलेली नाही हे सिद्ध झाले. न्यायमूर्ती दाऊद समिती (2001), कृतीदल (2002) यांनी पुनर्वसनासाठी लागणारी जमीनच शासनाकडे नाही व आत्तापर्यंत झालेले पुनर्वसन असमाधानकारक आहे असा अहवाल दिल्याने नर्मदा बचाव आंदोलनाला विस्थापितांचा प्रश्न ऐरणीवर आणावा लागला. धरणाच्या निर्मितीतून होणा-या लाभाचा शास्त्रीय अभ्यास शासनपातळीवर झालेला नव्हता. साठवण पाण्याच्या उपलब्धतेच्या आधारेच धरण बांधावे हा अगदी सामान्य नियम तुडवला गेला. टंचाईग्रस्त भागाला पाणी मिळणार असे आशावादी चित्र प्रकल्प निर्मितीच्या वेळी तयार करण्यात आले. पण प्रत्यक्षात राजकीयदृष्ट्या प्रभावी, सधन, बागायतदार वर्गाला व उद्योजकांच्या उद्योगाला पाणीपुरवठा करण्यासाठी झाला हे वास्तव नर्मदा बचाव आंदोलनाने पुढे आणले. धरण बांधण्याचा खर्च, त्यामुळे निर्माण होणारी दिवाळखोरी, पर्यावरणाचा विनाश असेही गंभीर प्रश्न निर्माण झाले.

भारतासारख्या लोकशाही देशात सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना गृहीत आहे. अशा प्रकल्पांचा फटका सामान्य शेतकरी, आदिवासी, नदीवर जीवन अवलंबून असणा-या घटकांवर होतो. विकासाचे हे प्रारूप शहरी भांडवलदार, श्रीमंत व मोठे बागायतदार यांना विकासाच्या केंद्राकडे आणते तर गरीब, शेतकरी, आदिवासी, भूमिहीन यांना विकासाच्या परिघाकडे नाहीतर परिघाबाहेर ढकलते. सहाजिकच या संदर्भातील धोरण आखणीत वंचित, शोषित, समाजघटकांना स्थान का नाही असा सामाजिक न्यायासंदर्भात कळीचा मुद्दा उपस्थित होतो. याबरोबरच या समाजघटकाला समन्यायी वाटा का नाही? त्याचे विस्थापन व नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा विनाश हा राष्ट्राचा विकास कसा ठरू शकतो? अशी प्रश्नांची साखळीच निर्माण होते.

यासंदर्भात कोणते पर्याय उपलब्ध होतात याचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. सरदार सरोवरा सारख्या महाकाय प्रकल्पात रचनात्मक फेरफार म्हणजे धरणाची उंची कमी करणे, योजनांमध्ये बदल करणे, पाणी व जमीन व्यवस्थापनाचे तंत्र व योजना कशा असाव्यात यासंबंधी प्रयोग व आराखडे मांडणे यासारख्या पर्यायांचा विचार पुढे येतो.

1. गुजरात मधील उत्तर भाग, सौराष्ट्र येथील पाण्याबाबतच्या वाईट स्थितीचा अभ्यास झाला. व्यापारी शेती, रासायनिक खते, कीटकनाशके यामुळे भूजलाचा अमर्याद वापर सुरू झाला. भूजल विषारी होणे, भुजलाअभावी समुद्राच्या पाण्याचे किनारपट्टीवरील भागात आक्रमण होणे, परिणामी या भागातील सुपीक जमिनीचा नाश होणे, जमीन खारवटणे यासारख्या समस्या निर्माण होतात. यावरील उपाय म्हणजे शेती-जमीन वापराबाबतच्या पद्धतीमध्ये अमुलाग्र बदल करणे, संयमी पाणी वापर, गावागावात पाणलोट क्षेत्रांचा विकास, गावतळी, साठवण योजना अशा योजना राबवाव्या लागतील. 2. या योजनेतून दुष्काळग्रस्त भागाला पाणी मिळेल असे स्वप्न दाखवण्यात आले होते. यासाठी दुष्काळग्रस्त भागात पाणी व जमीन व्यवस्थापनाची कौशल्ये विकसित करणे क्रमप्राप्त ठरते. सत्ताधारी, प्रसारमाध्यमे व नोकरशाही यांनी वैकासिक पाणी व जमीन नियोजनासंबंधी बोलणे म्हणजे प्रकल्पाला विकासाला विरोध करणे असे चित्र उभे केले होते. लोकशाहीच्या चौकटीत अशा मुद्यांवर बुद्धिजीवी वर्गाला चर्चेची मोकळीक मिळणे आवश्यक ठरते. 3. भारताच्या कोणत्याही भागात पडणारा पाऊस त्या त्या भागाची गरज भागवू शकतो. यासाठी चेनडॅम्स, गावतळी, भूगर्भ पुनर्भरण (Recharge), जमिनीखालील पुनर्भरण या मार्गाने पाण्याच्या वापराचा आराखडा निर्मिती हा योग्य पर्याय ठरतो. 4. नदीच्या पाणलोट क्षेत्राच्या पुनरुज्जीवनासाठी प्रयत्न करताना महाकाय धरणांच्या बांधणीच्या खर्चापैकी एक टक्क्या रकमेतून पाणलोट क्षेत्र विकास, लहान धरणे असे अधिक टिकाऊ कमी खर्चाचे व लवकर फायदा देणारे ठरतात. 5. जलसाक्षरता अभियानातून विकेंद्रित व चिरंजीवी पद्धतीचे पाणी नियोजन करावे. मुळातच गुजरातच्या सिंचन बजेटच्या 85 टक्के एवढा सरदार सरोवर प्रकल्पावर खर्च होतो. 6. परिणामी सरकारनेच तयार केलेल्या लहान जिल्हावार योजनांची अंमलबजावणी होत नाही.

निष्कर्ष : नर्मदा बचाव आंदोलन म्हणजे विकासाला विरोध हे आभासी चित्र निर्माण झाले होते. विकास म्हणजे प्रत्येक क्षेत्रत भव्यदिव्यता करणे या संकल्पनेला या आंदोलनाने छेद दिला. भारतीय भांडवली विकास प्रारूपाच्या मर्यादा 1980 दरम्यान स्पष्ट झाल्या. शेतीक्षेत्रात अशा भांडवली तर्कांच्या अंमलबजावणीमुळे निर्माण झालेल्या प्रश्नांसाठी नर्मदा बचाव आंदोलन सारखी नव सामाजिक चळवळ

उदयाला आली. महात्मा गांधी प्रणित सत्य-अहिंसा-सत्याग्रह या तत्वांचा समकालीन प्रश्नांसंदर्भात विकास झाला. लोकशाहीत बहुमताचा फॉर्म्युला वापरून आकाराला आलेल्या सत्ताधारी वर्गानेच राज्यघटना, कायदे, नियम, नीतिमत्ता धाब्यावर बसवली. सहाजिकच सत्याग्रहाचा विकास क्रमप्राप्त ठरतो. प्रबोधन, सकारात्मक माहितीचे बहन, माहितीचा हक्क या आयुधांचा वापर करून हा लढा पुढे न्यावा लागतो. अशा चळवळींमधील लढाईत विरोधी राजकीय पक्षांच्या मर्यादा स्पष्ट होतात. त्यामुळे ते ही लढाई लढू शकत नाही. नर्मदा बचाव आंदोलनाने या लढाईच्या माध्यमातून राजकारणाला लोकशाहीचे रूप प्राप्त करून दिले व सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे पर्यायी विकास ही संकल्पना सकारात्मक अर्थाने स्वीकारली गेली.

पर्यायी विकासासाठी पर्यायी राजकारण म्हणजे नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे शोषण न होता दोहोन, जोपासना व संवर्धन होईल, सर्व हातांना मानवीय काम दिले जाईल त्यातून सर्वांच्या किमान भौतिक गरजांची पूर्ती तर होईलच, त्यांच्या नैतिक व सांस्कृतिक विकासाचा मार्ग प्रयान होईल. 7 समता, न्याय, बंधुता, प्रेम, सहकार्य ही मूल्ये रुजवणारी सामाजिक रचना उभारणे आवश्यक आहे. पर्यायी राजकारण करू इच्छिणा-या नागरिकत्वाचा सिद्धांत घडवताना निरंतर क्रियाशीलता हे त्याचे व्यवच्छेदक लक्षण असले पाहिजे. पर्यायी विकासासाठी पर्यायी राजकारण, भूसुधारणांचा पाठपुरावा करणे हा या नव्या राजकारणाचा पहिला कार्यक्रम असायला पाहिजे. नवी लोकशाहीची उभारणी तळापासून वर अशी करणे हाच पर्यायी विकास राजकारणाची योग्य व्यूहरचना ठरेल.

या मुद्याच्या संदर्भात उपलब्ध पर्यायातून तीन संदर्भातील फलनिष्पत्ती लक्षात घ्यावी लागते. पहिली या आंदोलनातून समकालीन संदर्भात गांधीवादाचा झालेला विकास भांडवलशाही आणि साम्यवाद दोन्हीतूनही शोषण, पर्यावरण-हास, यंत्र संस्कृती यांचा होणारा परिणाम समान होता. नर्मदा प्रकल्प हा भांडवली प्रारूपाचाच विकास असल्याने विस्थापन, पुनर्वसन, पर्यावरणाचा-हास आदी प्रश्न व्यापक मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्वाला पूर्णतः हरताळ फासणारे होते. धरणग्रस्तांच्या प्रश्नांना सत्याग्रहाच्या माध्यमातून उत्तर देणे, संघर्ष लढा उभा करणे हे उद्दिष्ट होते. ही लढाई भारतीय राज्यकर्त्यांच्या धोरण विरुद्ध होती. सत्तेचे स्वरूप पाशवी होत असताना त्याविरुद्धचा विचारव्यूह व जमीणीवरची लढाई कशी उभी करायची याचे अभिनव प्रारूप या लढ्यातून उदयाला आले. प्रबोधन ही या लढ्याची पहिली पायरी ठरते. प्रबोधनातून भव्यदिव्य भांडवली विकासाऐवजी पर्यावरणाच्या -हासाचे भयानक वास्तव समोर आले. सर्वसामान्य जनता, बुद्धिजीवी वर्ग, मानवी हक्कांचे समर्थक व कार्यकर्ते यांचे प्रशिक्षण तर झालेच पण त्यांनी

प्रकल्पाच्या अनुषंगाने निर्माण होणा-या प्रश्नांची माहिती पोहोचवली. या प्रबोधनाचा परिणाम म्हणजे केवळ या धरणाच्या पुनर्विचाराचा आग्रह धरला नाही तर अशा धरणाची खरोखरच आवश्यकता असते का? असा प्रश्न उपस्थित केला. धरण बांधणे म्हणजे 'भव्यदिव्य' करून त्यामागे भांडवली हितसंबंध लपवणे नाही तर हा मुद्दा सार्वजनिक हिताशी जोडला जावा यातून लोकशाही मार्गाने जनमत निर्माण करणे, सामाजिक न्यायाचा आग्रह धरणे, माहितीचा हक्क, गांधीवादाचा समकालीन संदर्भात विकास अशा उपलब्धता निर्माण झाल्या. समकालीन संदर्भातील एक सत्याग्रहाचे प्रारूप या लढ्यातून उभे राहिले. चुहो की तरह भाग जाओगे या प्रस्थापितांच्या घोषणेला डुबेंगे पर नही हटेंगे ही घोषणा देत तसा प्रत्यक्ष व्यवहार करीत सत्याग्रहाचा विकास झाला. या आंदोलनाने कायद्याच्या राज्याचे नेमकेपण स्पष्ट केले. तसेच या प्रश्नांसंदर्भात न्यायालयीन पुनर्विलोकन होऊन विस्थापितांचे प्रथम पुनर्वसन नंतरच प्रकल्प असा निकाल न्यायालयाने दिला.

या आंदोलनाचे दोन मुद्दे राजकीय समीकरण व पर्यायी विकासाचे प्रारूप यासंदर्भात आहेत. असे प्रकल्प उभारणे त्याविरुद्ध जनमत उभे करणे हे राजकीय पक्षाचे काम असते. मात्र विकासाच्या भांडवली प्रारूपाला बळी पडलेले राजकीय पक्ष या संदर्भातील लढाई उभी करू शकत नाही. सत्ताधारी व विरोधी कोणत्याही भूमिकेत असताना हितसंबंधाच्या परिणामी राजकीय पक्षांना अशा लढाईत माघार घ्यावी लागते. संघर्षाची ही अवकाश भरून काढण्याचे काम नर्मदा बचाव आंदोलनासारख्या नव्या सामाजिक चळवळी करतात. राजकीय पक्ष हे सत्ताकारणाशी जोडलेले असल्याने लोकांच्या अशा प्रश्नांबाबत राजकीय पक्ष भूमिकाच घेत नाहीत. यासाठी राजकारणाची नाही तर लोककारणाची आवश्यकता असते. नर्मदा बचाव आंदोलनाने लोककारणाचा मुद्दा पुढे आणला. 'घाटी की पार्टी' असे द्वंद्व या लोककारणाने उभे केले. तिसरा मुद्दा हा पर्यायी विचारांचा विकास करतो. भांडवली विकासाचे प्रारूप महाकाय धरण निर्मिती हा पर्याय देतो. यातील अडचणींच्या बाबी उजेडात येऊ नये याबाबत साधक-बाधक चर्चा होऊ नये म्हणून राष्ट्रीय हित, राष्ट्रभक्तीचे आवरण त्याला चढवले जाते. त्यामुळे विकासासाठीचे पर्यायी प्रतिमान बनवणे ही आंदोलनाची जबाबदारी ठरते. भांडवली विकासातून होणा-या फायद्यांची यादी किती तकलादू आहे याचे प्रबोधन करून नर्मदा बचाव आंदोलनाचे पर्यायी विकासाचे निलचित्र (Blue Print) साकारले. धरणाला पर्याय हा मुद्दा पर्यायी विकासनीतीपर्यंत विकसित झाला. सरदार सरोवराची उंची कमी करा या मागणीपासून झालेला हा संघर्ष कमीत कमी विनाश, संपूर्ण धरणाच्या पुनर्विचाराचे प्रारूप, खो-यातील पाण्याचे विकेंद्रीत प्रारूप, लहान लहान एकामध्ये विभागणी करून

पर्यावरण शाश्वतेच्या दृष्टीने नियोजन आराखडा साकारणे, आंदोलनांना रचनात्मक कामाची जोड देणे, रोजगार हमी योजनेची काटेकोर अंमलबजावणी करणे, सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची जबाबदारी अधोरेखित करणे, दुष्काळ निवारणाचे छोटे छोटे प्रयोग यासारख्या रचनात्मक कामांसंदर्भात नर्मदा बचाव आंदोलनाने पर्यायी प्रारूपाचा आराखडा तयार केला.

संदर्भ

1. शहा घनश्याम, 'अनु' वेंगुर्लेकर प्रा. योगिनी, 'सामाजिक चळवळ आणि सरकार', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 2002, पृ. 8
2. उक्त पृ. 9
3. लेले जयंत, 'आजच्या काळासाठी नवीन सामाजिक चळवळींचा पुनर्विचार', (अप्रकाशित निबंध)
4. उक्त पृ.
5. अविनाश बी. जे., 'पर्यायी विकासासाठी राजकीय रचना नाही पर्याय हवेत', 'आंदोलन', ऑगस्ट 1999, पृ. 51
6. संगवई संजय, 'नर्मदा संघर्षात पर्यायांचा शोध', समाज प्रबोधन पत्रिका, अंक 134, फेब्रुवारी-मार्च 1996, पृ. 57
7. चोळकर पराग, 'पर्यायी राजकारण? नव्हे राजकारणाला पर्याय', आंदोलन, ऑगस्ट 1999, पृ. 19